УДК 821.512.145, 82:801.6

Н.М. Юсупова

АЗӘРБАЙҖАН ШАГЫЙРЕ ӘЛӘСКӘР ИҖАТЫ ҺӘМ ТӨРКИ ШИГЪРИЯТТӘ «ГЫЙШЫК ӘДӘБИЯТЫ» ТРАДИЦИЯЛӘРЕ

В данной статье в контексте творчества азербайджанского поэта второй половины XIX – начала XX века Ашуга Алескера рассматриваются традиции ашугской поэзии в тюркских литературах. Особое место в творчестве Алескера занимали такие жанры ашугской поэзии, как «теджнисы», «дивани», «мухаммесы», «устадname», «гыфылбенд», «гошма», «герайлы», «джыгалы теджнисы», «додагдеймезы». Поэт писал самые сложные по форме стихи, создавал на них ашугские напевы и сам же виртуозно исполнял их на сазе. Мастерски исполнял «герайлы», «диваны», «мухаммес», «Гейчэ гюлю», «Кереми», «Яныг Кереми», «Керем гезеллемеси», «Короглу», «Короглу дженгиси», «Атлы Короглу», «Пияда Короглу», Мисри», «Джалили», «Сарытель», «Баш Сарытель», «Дубейти», «Гезеллеме», «Яныг Кереми», «Дилгеми», «Афшары», «Шерили», «Нахчываны» и другие ашугские напевы. Сравнительное изучение позволяет уточнить общее и особенное в разных национальных литературах, имеющих общую основу, сформировавшихся в разных национальных литературах, выявлять отдельные закономерности и особенности трансформации, определить литературные факторы, оказавшие на них влияние.

Ключевые слова: Ашуг Алескер, азербайджанская поэзия, ашугская поэзия, татарская поэзия.

In this article, in the context of the work of the Azerbaijani poet of the second half of the XIX – early XX century, Ashug Alesker, the traditions of Ashuk poetry in Turkic literatures are considered. A special place in the work of Ashug Alesker was occupied by such genres of Ashug poetry as «tejnis», «divani», «muhammeses», «ustadname», «gyfylbend», «goshma», «geraily», «jygaly tejnis», «dodagdeimezy». The poet wrote the most complex poems in form, created ashug melodies on them and himself masterfully performed them on saz. Masterfully performed «geraily», «sofas», «muhammes», «Geyche gulu», «Keremi», «Yanig Keremi», «Kerem gezellemesi», «Koroglu», «Koroglu cengisi», «Atli Koroglu», «Piyada Koroglu», Misri», «Jalili», «Sarytel», «Bash Sarytel», «Dubeyti», «Gezelleme», «Yanig Keremi», «Dilgemi», «Afshary», «Cherili», «Nakhchivan» and other Ashug melodies, he loved to tell heroic and love dastans. Against the background of his work, the peculiarities of Tatar Sufi poetry are revealed. Comparative study makes it possible to clarify the common and special in different national literatures that have a common basis, formed in different national literatures, to identify individual patterns and features of transformation, to determine the literary factors that influenced them.

Keywords: Ashug Alesker, Azerbaijani poetry, Ashug poetry, Tatar poetry.

Татар һәм азәрбайҗан әдәби бәйләнешләренең күпгасырлык тарихы бар. Төрле милли-мәдәни яссылыкларда, үзгә менталитет тәэсирендә үсеш-үзгәреш кичерсәләр дә, азәрбайҗан һәм татар әдәбиятларын төрки тамырлар, Көнчыгыш әдәби фикерләү үзенчәлеге,

уртак әдәби бәйләнешләр берләштерә. Әдәбият белемендәге тикшеренүләр раслаганча, сүз сәнгатендә уртак традицияләрнең формалашуы өчен тарихи, географик һәм социаль шартлар булуы мөһим. Моннан тыш, Х. Миңнегулов әдәби бәйләнешләр өчен конфессиональ уртаклыкның, хакимлек итүче әдәбиятның милли әдәбиятларга йогынтысының да зарурлыгын күрсәтә [Миңнегулов, 1993, б. 78]. Урта гасырларда азәрбайҗан әдәбияты татар әдәби һәм мәдәни фикере үсешенә зур йогынты ясый, билгеле бер дәрәҗәдә алгарыш юлларын билгели. «Бер яктан, азәрбайҗан шагыйрьләре үзләре төрки яки Көнчыгыш әдипләренең иҗатыннан, әдәби казанышларыннан файдаланса, икенче яктан, үзләре дә шул әдәбиятлар вәкилләре өчен илһам чыганагы булып тора. Әдәби элемтәләр даирәсе, әсәрләр генә түгел, хатлар, үрнәк җаваплар һәм хәтта берәр шигырьгә язылган истикъбаль (дәвамнар) хисабына да киңәя» [История..., 2002, б. 5] дигән фикер татар шигърияте мисалында да актуаль яңгырый.

Әлеге мәкаләдә XIX гасырның икенче яртысы – XX гасыр башы азәрбайҗан шагыйре Ашуг Әләскәр иҗаты контекстында төрки әдәбиятларда киң таралган гыйшык поэзиясе традицияләрен ачыклау, шушы фонда татар әдәбиятының үзенчәлекләрен төгәлләштерү күздә тотыла. Чагыштырма өйрәнү уртак нигезгә сүз сәнгатьләрендә әдәби күренешләрнең милли үзенчәлекләрен төгәлләштерергә, аларның уртаклыгын һәм үсеш-үзгәреш, трансформация үзенчәлеген күрергә, тәэсир ясаган әдәби факторларны билгеләргә, канун булып калган аерым сыйфатларны аерып чыгарырга мөмкинлек бирә.

Әләскәр (1821–1926) иҗаты азәрбайҗан сүз сәнгатенең генә түгел, төрки әдәбиятларның алтын фондын тәшкил итә. Сазда уйнап, яттан бик күп Көнчыгыш романтик шигырьләрен һәм мәхәббәт дастаннарын башкару белән чикләнмичә, ул үзе дә шушы юнәлештәге әсәрләр иҗат итеп, гыйшык-остага әверелә. Төрки әдәбиятларда аңа ияреп, охшатып язу, аның иҗатыннан үрнәк алу күренешләре пәйда була. Гыйшык әдәбияты юнәлешендә аның үз укучылары булуы да билгеле, тикшеренүләр күрсәткәнчә, исемнәре билгеле булган 170 тән артык гашыйкның күбесе Әләскәр укучылары булып санала [Әләскәр, 2004, б. 9].

Фольклордан үстерелеп киткән гыйшык әдәби традицияләре күп кенә төрки әдәбиятларда актив юнәлеш булып санала. Ул үзәккә мәхәббәт темасын ала, илаһи мәхәббәт культын алга сөрә, үзенчәлекле стильгә ия булып санала. Анда гадилек, матурлык алга куела, мондый шигырьләрдә халык теленең бөтен гүзәллеге ачыла. «Гыйшык әдәбияты» термины әлеге әдәби агым вәкиле булган кешене белдерә торган «гашыйк» сүзеннән килеп чыга. Алар, «халык шигърияте вәкиле» буларак, үз әсәрләрен яки башка авторларның әсәрләрен саздагы уен озатуында башкара торган булалар. Мондый авторлар халык арасында бик популяр булулары белән характерланалар.

Әләскәр 1821 елда Эриван ханлыгының Гёкчи мәхәлләсе Агкилис авылында туа. Аның әтисе Алимәмәт балта остасы булып эшли,

шул ук вакытта гошма һәм бәет кебек шигъри жанрларда яхшы эшләүче буларак билгеле була. Әтисенең малаена зур йогынты ясавы турында да фикерләр әйтелә. Әләскәргә шактый ярлы гаиләдә үсәргә туры килә, аңардан тыш, гаиләдә тагын 5 бала була. Шуңа да Әләскәргә 14 яшьтән үк бай җир биләүче Карбалай Гурбан фермасында эшләргә туры килә. Үзенең көчле хәтере һәм тарихны сөйли белүе аркасында, кечкенәдән үк үз авылындагы чараларда катнаша, ул вакыттагы шактый дастаннарны истә калдыра, аларны яттан сөйләргә ярата торган була.

Халык авыз иҗатын, дастаннарны яхшы белгән, әтисендә остазлык мәктәбе үткән Әләскәр үзе дә гыйшык әдәбияты вәкиленә әверелә. Әләскәр иҗатында «диван», «мөхаммәс», «гошма», «герайл», «тәҗнис» һ.б. гыйшык шигърияте жанрлары аерым урын тота. Ул формасы буенча иң катлаулы шигырьләр яза, аларга көйләр чыгарып, үзе үк аларны сазда виртуозларча башкара торган була. Ул «Гайшә гөле», «Кәрәми», «Янган Кәрәми», «Кәрәм газәлләре», «Атлы Короглу», «Мисри», «Газәлләмә», «Афшар», «Шәрили» һәм башка шундый көйләрне башкара. Беренче шигырьләрендә аның газапланулары, беренче бәхетсез мәхәббәт тарихы урын ала, кичерешләрнең тирәнлеге һәм киеренкелеге сизелеп тора. Ул сөйгән яры белән аерылышуны бик авыр кичерә. Бу хисләр соңрак шәхси чикләрне үтеп китеп, Әләскәр шигырьләрендә гомумкешелек хисләренә әверелә, чын мәгънәсендә аны халык шагыйренә әверелдерә.

Гыйшык шигърияте вәкиле буларак, Әләскәр иҗатында мәхәббәт һәм матурлык культы көчле яңгыраш таба. Аның шигырьләрендә гади җир кызына, кешеләргә булган мәхәббәт сурәтләнә, Әләскәр ярατып язган Асли, Басти, Парзад, Гевер, Гөлли, Мөшгуназ, Телли, Гила, Һаҗәр һәм башка гүзәлләр – барысы да гади җир кызлары. Аларны сурәтләү барышында автор азәрбайҗан халык авыз иҗатыннан үстерелеп килгән фольклор образларыннан һәм Көнчыгыш поэтик алымнарыннан файдалана.

Көнчыгыш әдәбиятлары белгече Р. Ганиева XIX гасырның икенче яртысы – XX гасыр башы азәрбайҗан һәм татар әдәбиятында, европалашу тенденциясе башлануга карамастан, фольклор традицияләренә, Көнчыгыш ренессанс казанышларына тартылуның көчле булуын билгели. Аның фикеренчә, азәрбайҗан һәм татар романтикларының фольклор һәм Көнчыгыш ренессансы алымнарына, мотивларына өстенлек бирүе мәхәббәт культының чагылышында аеруча көчле күзәтелә [Ганиева, 2002, б. 59]. Бу үзенчәлек Әләскәр иҗаты мисалында да актуаль кабатлана ала. Шагыйрь хатын-кыз матурлыгын Аллаһ бүләге дип саный, хатын-кызларны фәрештәләргә тиңләп, аларның матурлыгын тормышның иң югары кыйммәтләре рәтенә күтәрә. Аны хатын-кыз матурлыгы сокландыра, рухландыра, шушы матурлык аны гыйшык әдәбияты вәкиле дә итә.

«Матурлык һәм мәхәббәт феноменын» тудыру юлында шагыйрь, Көнчыгыш әдәбиятларындагыча, идеаль кыз тибын тәкъдим итә,

Көнчыгыш ренессансы стилендә мәхәббәтне илһам чыганагы итеп күтәрә. Элгәреләр кебек үк, Әләскәр кешенең җаны, йөрәге мәхәббәт аша гына чистарына ала [Гаджиева, 2018, б. 76] дип саный. Шагыйрь шушы юлда йөрәк, чәч толымы, гөл, ялкын, роза чәчәге, Ләйлә, кош, Пәри кебек тышкы һәм эчке матурлыкны ачуга бәйле Көнчыгыш романтик образларын актив куллана. Көнчыгыш романтиклары үрнәгендә шагыйрь үзенең сөйгәнен Пәри дип атый. Пәри фарсы һәм иран мифологиясендә «вакытлыча җәннәттән куылган һәм кешеләрне җеннәрдән саклаучы фәрештә» булып тора [Бертельс, 1997, б. 142–144]. Мисал өчен, Әләскәрнең «Пери» шигырендә ул лирик геройны тормыш авырлыкларыннан саклаучы, илһамландыручы образ итеп бирелә. Шушы юлда беренче шигырьләрнең берсендә ул сөйгәненең күкрәген Кәгъбәгә, ә күлмәген Кәгъбә тышлыгына тиңли.

Шушы ук чорда – XIX гасырның икенче яртысы – XX гасыр башы татар романтик шигъриятендә дә – мәхәббәт һәм матурлык культы актив булып, охшаш образ һәм мотивлар белән характерлана. Ләкин татар поэзиясендә гыйшык поэзиясе аерым юнәлеш хасил итми, ә бәлки, романтик мәхәббәт лирикасы һәм суфичылык поэзиясе кысаларында яши. Моннан тыш татар әдәбиятындагы мондый шигырьләрдә, фольклор традицияләреннән бигрәк, Көнчыгыш әдәби традицияләре өстенлек ала. Мәсәлән, Г. Тукай «Мәхәббәт» (1908), «Бер рәсемгә» (1908), «Гашыйк» (1909) кебек романтик шигырьләрендә эчкерсез саф мәхәббәткә, аның кодрәтенә, хатын-кыз гүзәллегенә дан җырлый, Көнчыгыш ренессанс традицияләрендәгечә, мәхәббәтне илһам чыганагы итеп күтәрә, мәхәббәт мотивы фольклордан үстерелә килгән, татар поэзиясе өчен традицион булган образлар аша ачыла. Ш. Бабичның «Минем фәрештәм» (1915), «Гыйшык» (1916), «Исемнәр бакчасында» (1917) шигырьләрендә дә мәхәббәтнең илаһилыгы, күңел офыкларының чиксезлеге хакындагы караш җиткерелә. Шагыйрь чын мәхәббәтнең Аллаһ бүләге булуын исбатлый. Шуңа бәйле аның күп шигырьләре нәфис затларга – хатын-кызларга атап язылган. Ул аларга дан җырлый, матурлыкларын чиктән тыш арттырып, сыйфатларының камиллегенә сокланып, бөек зат буларак сурәтли. Романтик образлылыкка тәңгәл аның кызлары – күк фәрештәләре, алар кояш белән айга караганда да нурлырак; аларның гүзәллеге ал розаларны, оҗмах гөлләрен хәтерләтә; тавышлары – көмеш чишмә җыры кебек; чәчләре – көлтә төсле, ефәк кебек; кашлары – яңа туган айдан нечкәрәк; күзләре – кара, кайчак зәңгәр, тылсымлы; иреннәре – кәүсәр, мәрҗән; тешләре – гәүһәр һ.б. «Исемнәр бакчасы» дип исемләнгән циклда бу сыйфатлар аеруча калку гәүдәләнә. Охшаш мотивлар М. Фәйзинең «Хәйран булам» (1912), «Табигать манзарасы» (1912) кебек шигырьләрендә дә гәүдәләнеш таба. Б. Мирзановның «Җен туе» (1915), Һ. Такташның «Таң кызы» (1921) әсәрләренә игътибар итсәк, мәхәббәтне идеаллаштыру юлында, Көнчыгыш әдәби традицияләрендәгечә, Пәри кызы образына мөрәҗәгать ителә. Татар шигырьләрендә ул мәхәббәт чыганагы булып кына калмый, матурлык

һәм җан символы булып күтәрелә. Аңа булган мәхәббәт аша платоник мәхәббәт фәлсәфәсе җиткерелә, мәхәббәт яшәешнең асылын аңлауга ачкыч кебек аңлатыла.

Платоник мәхәббәт концепциясен сурәтләү юлында татар шагыйрьләре халык авыз иҗаты мөмкинлекләреннән һәм Көнчыгыш романтик образларыннан гына түгел, суфичыл символикадан да оста файдалана. Мондый шигырьләрдә ике эчтәлек белдерү сыйфаты көчле булып, образлар еш кына суфи һәм дөньяви эчтәлекләрне җиткерүгә юнәлтелә. Объектив эчтәлектә җир кызына мәхәббәт кебек кабул ителгән шигырьләр субъектив эчтәлектә илаһи гыйшык мотивын гәүдәләндерә, Аллаһ белән кушылу, аңа булган мәхәббәтне сурәтли. Нәкъ менә шундый мәхәббәт лирикасы үрнәкләрендә татар поэзиясенең үзенчәлеген тәшкил иткән әдәби синтез күренеше пәйда була. Мәсәлән, Г. Тукайның «Гыйшык бу, йа?..» (1906), «Алла гыйшкына» (1906), «Ифтирак соңында» (1906), «Мәхү идәрмисән?» (1906), «Сөеклемнең кабер ташында» (1906) һ.б. шигырьләре суфичыл символикага корылып иҗат ителә һәм шигырьләрне өч юнәлештә – саф суфичылык, дөньяви мәхәббәт һәм әдәби иҗат фәлсәфәсе рухында аңлау-шәрехләүгә мөмкинлек калдырыла. Бу күренешнең С. Рәмиев, Дәрдмәнд иҗатларында да актив кулланылуы әдәби синтез күренешенең XX гасыр башы татар шигъриятендә тулы канлы алым булып формалашып җитүе хакында сөйли.

Әләскәрнең дә аерым шигырьләре Көнчыгыш суфичылык әдәбияты мөмкинлекләреннән файдаланып языла, мондый шигырьләрдә Аллаһка мәхәббәт мотивы, мистик мәхәббәт үзәккә куела. Мисал өчен, суфиларда илаһи мәхәббәтне ачуга юнәлтелгән ут эчендә яну мотивы, дәрвиш образлары Әләскәр шигырьләрендә шушы юнәлештә файдаланыла. Шагыйрьнең «Аллаһның аты илә», «Пәйгамбәрнең мирасы», «Рәнҗ али аба», «Бах бах», «“Вәли”, – диеп...» кебек шигырьләрендә лирик герой камил инсан буларак чыгыш ясый. Изгелек, кешеләрне сөю, дуслык, ярдәмчел булу, булганга канәгать булу, Аллаһ кушканча яшәү, юмартлык, тәкъвалык, шәфкатьлелек, һәрдаим гыйбадәттә булу, шәригать кануннарын җиренә җиткереп үтәү, Аллаһтан ярлыкау һәм җәннәт өмет итү Әләскәрнең лирик герое тарафыннан камил инсанның төп сыйфатлары буларак кабул ителә. Шуңа мөнәсәбәттә кешелеклелек сыйфатлары мактала, гуманизм идеясе күтәрелә, лирик герой кешеләрне мәрхәмәтле булырга өнди. Аның фикеренчә, мөселман кешесе – үзендә иң игелекле, иң югары уңай сыйфатларны туплаган, динебезнең күрсәтмәләрен игътибар белән үтәп, кеше сыйфатларын җыйган кеше. Моннан тыш Ашуг Әләскәр әсәрләрендә «ک ,ك» («кяф»), «ن» («нун»), «الم» («әлиф, лям, мим»), «د» («дәл») һ.б. гарәп хәрефләренең дә мистик мәхәббәт мәгънәсендә символлашуы күзәтелә.

Бу чор татар шигъриятендә дә мәхәббәт феноменына корылган әсәрләрнең бер өлеше Аллаһка булган илаһи мәхәббәт белән сугарыла. Ш. Зәки, Ә. Каргалый, Г. Чокрый шигырьләрендә сандугач,

күбәләк, күк, җил, гөл, бакча һ.б. образлары илаһи гыйшыкны ачуга юнәлтелә. Мәсәлән, Ш. Зәкинең «...Йазыкым чук, азыгым юк» шигырендә мәхәббәт баскычындагы лирик герой кичерешләре сурәтләнеп, ул хис-тойгылар парлы суфичылык символлары аркылы җиткерелә. Шигырь ике катламлы булып, суфи контекстта былбыл образы – суфи, ә гөл образы Аллаһ буларак шәрехләнә, гөлгә омтылган, аны мактап сайраган былбыл халәте илаһи мәхәббәтне җиткерүгә юнәлтелә. XIX гасыр шагыйрьләре Ш. Зәки һәм Ә. Тубыли әсәрләрендә хәрефләр символикасы د («дәл»), ک, ك («кяф»), ن («нун»), ق («каф») күзәтелә. Хәрефләрне символ статусында куллану мистик эчтәлекне көчәйтә һәм шигъри текстларны стилистик яктан бизи һәм баета. Аллаһка мистик мәхәббәт, суфи шагыйрьләргә хас булганча, хисси сөю образларында тасвирлана, шуңа да гыйшык шигырьләрен укыганда һәрвакытта да сүзнең нинди (мистик яки җир) мәхәббәт хакында баруын аеру кыенлаша. Бу татар әдәбиятында суфи шигърияткә хас нәфис стильнең үсеш алуы һәм нәкъ шушы чорда иң югары үсешкә ирешүе белән аңлатыла ала.

Шул рәвешле, Әләскәр иҗатын шул чор татар шигърияте белән чагыштырма аспектта өйрәнү, бер яктан, образлылык, поэтик яссылыкта төрки һәм Көнчыгыш әдәбиятларда канунлашкан әдәби фикерләүнең ныклыгын, поэтик яссылыкта, образлар, мотивлар бирелешендә күп уртаклыклар булуын күрсәтә. Шул ук вакытта һәр халыкның сүз сәнгате осталары үз әдәбиятларының үзенчәлекле әдәби фикерләүгә ия тугрылыклы вәкиле булып кала. Бу үзе үк һәр әдәбиятның үз үсеш юлын салуы турында сөйли.

Әдәбият

Aşıq Ələsgər. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004. 400 s.

Бертельс А.Е. Художественный образ в искусстве Ирана IX–XV веков (Слово, изображение). М.: Изд. фирма «Вост. лит.» РАН, 1997. 422 с.

Гаджиева К.Г. Сравнительное изучение азербайджанской литературы XV века в контексте исследования классической восточной поэзии // Актуальные вопросы современной филологии и журналистики. 2018. № 2 (29). С. 72–76.

Ганиева Р.К. Татарская литература: традиции, взаимосвязи. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2002. 272 с.

История Азербайджанской литературы. Баку, 2002. 575 с.

Миннегулов Х.Ю. Татарская литература и восточная классика: вопросы взаимосвязи и поэтики. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1993. 383 с.

Юсупова Нурфия Марс кызы,
филология фәннәре докторы, Казан федераль университеты
Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты
Г. Тукай исемендәге Милли мәдәният һәм мәгариф
Югары мәктәбенең татар әдәбияты кафедрасы профессоры,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының
әдәбият белеме бүлеге доценты